

Соціальний розвиток київської губернії наприкінці XIX – початку XX сторіч у російських джерелах

Аналізуються опубліковані матеріали Російської національної бібліотеки імені Салтикова–Щедрина та архівні джерела Російського державного історичного архіву Санкт–Петербургу щодо соціального розвитку Київської губернії пореформеного періоду.

Ключові слова: архівні джерела, опубліковані матеріали, Київська губернія, пореформений період.

Важливим етапом у науковій роботі для професійного дослідника є пошук та опрацювання джерел, подеколи серед них особливо цінними і унікальними є ті, які знаходяться закордоном. Для більшості істориків робота з опублікованими та архівними документами важлива, а тому вимагає певної систематизації та обробки матеріалу, перед тим як її опрацювати. Введення у науковий обіг нових неопублікованих джерел завжди залишається актуальною і нагальною справою. Пошук та опрацювання джерел у Санкт–Петербурзі (Російська Федерація) щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. були проведені у Російській національній бібліотеці імені Салтикова–Щедрина та у Російському державному історичному архіві.

Опубліковані джерела різноманітні й широко представлені у Російській національній бібліотеці, де зокрема збереглися церковні пам'ятні книжки. Вони є важливими для дослідження соціального розвитку як загалом з історії України, так і зокрема Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. У Національній бібліотеці імені В.Вернадського зберігаються лише світські та змішані види пам'ятних книжок, що дають тільки певне уявлення про соціальний розвиток Київської губернії [7;8]. З розвитком засобів масової інформації саме наприкінці XIX – на початку XX ст. у залежності від комунікативних цілей та аудиторного попиту були створені нові типи календарів – пам'ятні книжки. Загалом, відомо, що пам'ятні книжки бувають трьох типів: церковні, світські та змішані. За сферою вживання вони поділялися на дві великі і одну невелику групи: світські, церковні та змішані; за цільовим призначенням – на наукові, популярні, практичні, учбові, довідкові, релігійні. Основна мета цих календарів полягала у просвітництві, донесенні певної інформації до читача. Пам'ятні книжки та календарі, що зберігаються у Санкт–Петербурзі є інформативними, універсальними довідковими виданнями за певні роки щодо церковного життя Київської єпархії, або ж змішані, де подається інформація щодо громадських, військових, учбових та духовних відомств [1].

Київську губернію досліджували спеціалісти різних профілів та рівнів. Щодо промисловості та природних багатств Київської губернії наприкінці XIX було захищено дисертацію В.Е. Тарасенком, яка дає уявлення про робітників та умови праці у Радомисльському повіті [56]. Важливі статистичні матеріали щодо кількості та потужностей фабрик і заводів Південного краю, Санкт–Петербурга та Варшави дає вказівник, спеціально розроблений Х.Б. Грацем з Вільна [57].

У бібліотеці Салтикова–Щедрина зберігається чимало типових статистично–довідкових світських та церковних адрес–календарів [1;2] і пам'ятних книжок [7], які з'явилися у Київській губернії, так само як і загалом у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. з розвитком засобів масової інформації. Вони є інформативними опублікованими джерелами – офіційними універсальними довідковими виданнями, що повідомляють відомості по окремим губерніям Російської імперії, зокрема і Київській, за певний рік. Їхній інформативний потенціал великий і важливий при дослідженні соціальних процесів у Київській губернії пореформеного періоду, адже містять дані

щодо всіх сфер суспільного буття, зокрема освіти, законодавства, соціальних відносин, соціально-економічних та соціально-політичних процесів. Найбільш цінними є церковні пам'ятні книжки, копії яких не зберігаються у вітчизняних бібліотеках. Так, за даними пам'ятної книжки Київської єпархії 1882 р. можна скласти чітке уявлення про кількість церковнопарафіяльних шкіл та церковних будівель, парафіян, їхній національний склад, а також побачити кількість церковного землеволодіння, визначити матеріальне становище сільських викладачів по повітах Київщини. Цінними статистичними відомостями є матеріали про віросповідання та кількість їхніх прихильників по різних повітах [8]. Проте, на жаль, за кожен рік таких церковних календарів не збереглося, а тому важко відтворити повну картину соціально-культурного життя Київської губернії не застосовуючи інших додаткових джерел.

Важливими опублікованими матеріалами є невеличка історична довідка «Каси жертв долга», яку було створено на початку ХХ ст., з метою допомогти особам, які постраждали, виконуючи свої обов'язки на державній та суспільній службі, та їхнім сім'ям. Можливо, діяльність такого не надто відомого товариства була б зайвою подробицею при дослідженні соціальних процесів загалом, проте список його членів, розміщений наприкінці історичної довідки, відображає відомі прізвища благодійників, і, дає змогу побачити невисвітлену сторінку біографій відомих персон та благодійників Київської губернії [3].

Багато опублікованих матеріалів у бібліотеці Салтикова-Щедріна по Київській земській губернській управі стосуються страхування і кредиту, освіти, дослідження земельних багатств і ветеринарії, протипожежного стану тощо. Особливо потрібно виділити освітянську сферу, яка перебувала у полі зору російських урядовців. Серед опублікованих документів про освіту слід виділити звітно-діловодчу документацію та огляди початкової народної освіти [5;6]. Економічно-соціальні проблеми розглядаються у працях присвячених статистиці коливання цін на внутрішніх ринках та показниках приватного сектора у землевласництві Київщини [4;58]. При висвітленні проблеми сільськогосподарського виробництва та умов проживання селян-промисловців у Київській губернії інформативними будуть «Правила» 1913 р. щодо сприяння земства виробництву та збуту цегли в Київській губернії [9].

Неопубліковані джерела зберігаються у багатьох фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). Найбільшими щодо соціального розвитку Київської губернії є фонди (далі – Ф.) 18 – Департаменту мануфактур та внутрішньої торгівлі міністерства фінансів, 20 – Департамент торгівля та мануфактур, 733 – Департамент народної освіти міністерства народної освіти, 796 – Канцелярія Синоду, 797 – Канцелярія обер прокурора Синоду, 799 – Господарське управління при Синоді, 899 – графи Бобринські, 1092 – Шувалови, 1149 – Департамент законів Державної Ради, 1263 – Комітет міністрів, 1281 – Рада міністрів внутрішніх справ, 1405 – Міністерство юстиції тощо.

Справи із цих фондів висвітлюють економічне, соціальне і політичне становище Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і загалом Південно-Західного краю і Російської імперії. Проте деякі із справ не видаються, бо станом на 2010 рік для користування читачів були закриті Ф.1149 та 1263.

У Ф.20 можна знайти матеріали про використання праці малолітніх на заводах, фабриках і мануфактурах, частково відстежити законодавчу політику уряду Російської імперії щодо праці неповнолітніх у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [10;11]. У цих справах можна знайти недосліджене досі питання отримання елементарної шкільної освіти при фабриках і заводах, тобто безпосередньо на виробництві [12]. Щодо праці жінок на промислових підприємствах Київщини пореформеного періоду, то це питання перебувало у полі зору фабричних інспекторів губернії і потрапляло у їхні зошити кожного року [13;14]. Окремі справи стосуються натуральної зарплати робітникам від промисловців та охорони здоров'я робітників, яка фінансово лягала на промисловців, а отже чисельні скарги фабрикантів до уряду на це у 1897–1898 роках [15].

Значним фондом, що дає інформацію про повсякденне життя мешканців Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст. є Ф.23. Загалом економічна сфера дуже тісно перепліталася із соціальною та політичною сферами людського буття, впливаючи на повсякденне життя пересічних мешканців Київщини. Цікавою є справа, де робітники зобов'язуються за неякісну роботу віддавати частину зарплати на будівництво церков, шкіл та іншого, де конкретно називаються прізвиська винуватців та фіксується вирок губернських з фабричних та міських–заводських справах присутствій за 1899–1913 роки [16]. Щодо штрафів на промислових підприємствах Київщини, то у цей період вони були значними та різноманітними, таким чином власники заводів та фабрик могли економити на зарплатні. Цікавими при висвітленні цієї проблеми стануть справи про збільшення вирахувань із зарплат робітників за прогули у 1905–1915 роках [17;18;19]. У цьому ракурсі буде незайвим використати також справу про дозвіл понаднормових робіт на промислових підприємствах Київщини у 1908–1915 роках [20]. Загалом, інформацію щодо питань рівня заробітної плати та її впливу на рівень життя робітників Київської губернії можна отримати із скарг робітників у 1902–1909 рр., розпоряджень про встановлення порядку видачі зарплати на промислових підприємствах Київської губернії у 1910–1911 роках [21;22]. Благодійність та опіка над каліками та хворими робітниками розкривається у двох справах, за якими штрафні капітали були віддані Київському фабричному округу на добрі справи [23;24]. Багато інформації про повсякденне життя на Київщині пореформеного періоду може дати статистико–діловодна Відомість відділу промисловості щодо страйків по губерніям за 1915 р., а також доповідні діловодні документи старшого фабричного інспектора Київської губернії про страйки у 1916 році [25,арк.75зв.–82,153зв.–158,191зв.–192,194зв.–195;26]. Щодо страйкового руху, його учасників та розгортання у 1902–1907 рр., то статистичну інформацію подає «Книга реєстрації страйків Київської губернії» [27].

У Ф.40 знаходяться доповіді з різних проблем великих посадовців Російської імперії, зокрема і щодо повсякденного життя Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст., а саме теми праці неповнолітніх [28]. Так, представлена доповідь міністра фінансів М.Х. Бунге від 30 грудня 1881 р. про дозвіл внести до Державної Ради пропозицію про обмеженні дитячої праці на підприємствах [29,арк.87–88зв.]. Також, у доповідях державних чиновників можна знайти інформацію про надання допомоги робітникам–калікам, пожертвуванні 5 000 руб. для допомоги робітникам, а також про нагороду різних осіб, які сприяли покращенню умов праці та життя для робітників [30;31;32].

Ф.505 містить справу щодо становища сільських вчителів Південно–Західного краю, в тому числі і Київської губернії у 1893–1894 рр., де показано рівень їхнього життя та зарплати [33]. Ці матеріали можуть стати ґрунтовним доповненням до вітчизняних архівних даних з приводу плачевного становища сільських викладачів.

У Ф.583 збереглися справи дворянства Київської губернії, які свідчать про втрату ними наприкінці XIX – на початку XX ст. економічної та соціальної першості, потрапляння у боргові перипетії у зв'язку із розвитком капіталізму і народженням нових соціальних класів. Справа про надання цукровикам права користуватися кредитами у Київській банківській конторі у 1861 р. розкриває проблеми формування нових класів і розвитку капіталістичних відносин, їхньому впливові на пересічних киян [34,арк.388–391]. Навіть, могутній та впливовий граф В.А. Бобринський у 1861 р. прохав про позику під заставу маєтків батьків у кількох губерніях, зокрема і у Київській з п'ятьма цукровими заводами [35,арк.44–46]. Подібні справи було заведено 27 червня 1869 р. князем Лопухіним із Київською конторою державного банку про заставу його Корсунського маєтку у Київському повіті [36,арк.113–118]. Позику отримував і дворянин польського походження, значного та впливового роду – граф А.Потоцький, який 24 лютого 1878 р. закладав маєтки дружини батька дружини князя А.Сангушко у Київській, Подільській та Волинській губерніях [37,арк.87–89зв.].

У Ф.796 матеріали про будівництво та ремонт церковних будинків у Київській єпархії, що дозволяє розкрити внутрішні, духовні потреби парафіян [38;39]. Одна із справ розкриває місію священника Стефана Синявського по виправленню будівлі у селі Рубенсовці Київської єпархії у 1892 р., на що йому було відпущено синодальним обер–

прокурором 416 руб. [40]. Така сама справа стосується графа Германа Красицького, будівника парафіяльних будівель, який у 1895 р. отримав 555 руб. за будівництво їх у селі Христинівці [41]. Трапляється багато справ про заборону релігійних сект, які отримали популярність у Київській губернії, зокрема секти штундистів (баптистів) у 1894 р. [42]. Особливу увагу приділяли документації про будівництво православних церков [43]. Соціально значущою є справа про видачу священику містечка Тального Уманського повіту І.Клецьковському 1 000 руб. на придбання його будинку та 900 руб. священику села Трубнявки Сквирського повіту на облаштування нового дому [44].

У Ф. 1263, 1281, 1282, 1284 (Департамент загальних справ МВС) зберігаються звіти генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губернії. У цих звітах вміщується добірка даних про події у Київській губернії, де лаконічно у стислій формі описуються нещасні випадки, смерті та зумисне підпали власності пересічних громадян і іноземців за кожен місяць. Наприкінці кожної замітки підраховується сума збитків спричинених випадковими катаклізмами та навмисними діями третіх осіб [45;46;47;48;49].

У Ф.1286 зберігаються справи про надання селищам статусу містечок, кількість яких переконає у тому, що наприкінці XIX – на початку XX ст. урбанізаційні процеси зросли на Київщині. Так, містечками стали селища Великі і Малі Степні Канівського повіту Київської губернії [50,арк.209–213зв.]. Також багато справ щодо соціального розвитку Київщини пореформеного періоду висвітлюють питання умов праці робітників на фабриках і заводах. Так, у 1869 р. було дозволено працювати на фабриках і заводах у святкові дні, що поглиблювало відмінності між робітниками та селянами, створювало особливі умови і формувало характер майбутнього пролетаріату [51]. У 1871 р. було створено Товариство опіки над робітниками та розглянуто заходи щодо встановлення нещасних випадків на виробництві [52;53].

Ф.1287 продовжує висвітлювати робітничу тематику, доповнюючи інформацію про запит до міністра внутрішніх справ щодо насильницьких дій застосованих у 1906 р. до селян Київської та інших губерній, які відмовилися виходити на роботу до підприємств [54]. Також збереглася справа 1897 р. про заборону наймати неповнолітніх на фабриках і заводах [55].

Отже, опубліковані та неопубліковані джерела Санкт-Петербурга щодо соціального розвитку Київської губернії кінця XIX – початку XX ст. переконують у маловивченості та потребі проведення ретельного дослідження цієї проблеми. Архівні джерела, що знаходяться у різних фондах, розкривають проблеми історії повсякдення Київської губернії пореформеного періоду. У центр уваги неопублікованих джерел дуже часто потрапляють «маленькі люди», розкриваючи елементи їхнього щоденного життя, побуту, звичаїв і вірувань. Висвітлюються проблеми влаштованих і бездомних, багатих і бідних, ситих і голодних, описується розбрат і співпраця людей, свідомість. У російських неопублікованих джерелах присутні переживання, емоції, тривоги і надії на майбутнє людей Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато фондів залишається необробленими і чекають своїх дослідників у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь лиц, служащих в Киевской губернии по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам. Сост. по 10 апреля 1864 г. – К.: Киевская тип. Губернское управление, 1864. – 127 с.
2. Адрес-календарь помещиков Киевской губернии, расположенный в азбучном порядке фамилий по уездам. – Киев: Тип. А. Гаммершмида, 1861. – 58 с.
3. Касса жертв долга. – К.: Тип. Штаба КВО, 1911. – 18 с.
4. О частном землевладении в Киевской губернии. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1910. – 64 с.
5. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год / Издание Киевской губернской земской управы – К., 1914. – 113 с.

6. Отчет о земских школах и внешкольных просветительных мероприятиях Киевского земства за 1908 год / Изд-е Киевского губернского управления по делам земского хозяйства – К.: Типография Акц. Общ. Н.Т. Корчак–Новицкого, 1909. – 53 с.

7. Памятная книжка Киевской епархии. – К.: Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1910. – 552 с.

8. Памятная книжка Киевской епархии. Историко–статистические сведения об учреждениях духовных ведомств и общестатистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно–религиозной жизни / Сост. А.Воронов и священник В.Антонов. – К.: Тип. Г.Г. Корчак–Новитского, 1882. – 407 с.

9. Правила содействия Киевского губернского земства кустарному производству и продаже обожженного кирпича и гончарной черепицы. Утвержденные вторым очередным Киевского губернского земства собранием 1912 года. – К.: 1913. – 9 с.

10. Російський державний історичний архів у Санкт–Петербурзі. – Ф.20. – Оп.2. – Спр.1784. – 281 арк.

11. Там само. – Ф.20. – Оп.2. – Спр.1786. – 23 арк.

12. Там само. – Ф.20. – Оп.2. – Спр.1790. – 27 арк.

13. Там само. – Ф.20. – Оп.2. – Спр.1794 а. – 55 арк.

14. Там само. – Ф.20. – Оп.3. – Спр.1882 а. – 235 арк.

15. Там само. – Ф.20. – Оп.13 а. – Спр.5. – 44 арк.

16. Там само. – Ф.23. – Оп.13 а. – Спр.12. – 405 арк.

17. Там само. – Ф.23. – Оп.20. – Спр.7. – 23 арк.

18. Там само. – Ф.23. – Оп.20. – Спр.38. – 27 арк.

19. Там само. – Ф.23. – Оп.20. – Спр.195. – 89 арк.

20. Там само. – Ф.23. – Оп.20. – Спр.88. – 467 арк.

21. Там само. – Ф.23. – Оп.20. – Спр.598. – 40 арк.

22. Там само. – Ф.23. – Оп.24. – Спр.1175. – 57 арк.

23. Там само. – Ф.23. – Оп.27. – Спр.378. – 15 арк.

24. Там само. – Ф.23. – Оп.27. – Спр.861. – 2 арк.

25. Там само. – Ф.23. – Оп.16. – Спр.129. – Арк.75зв. – 82,153зв. – 158,191зв. – 192,194зв. – 195.

26. Там само. – Ф.23. – Оп.16. – Спр.163. – 335 арк.

27. Там само. – Ф.23. – Оп.17. – Спр.324. – 31 арк.

28. Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.37,40,42,45,46,47,50.

29. Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.87–88зв.

30. Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.38. – 13 арк.

31. Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.49. – 49 арк.

32. Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.615. – 57 арк.

33. Там само. – Ф.505. – Оп.4. – Спр.15492. – 56 арк.

34. Там само. – Ф.583. – Оп.4. – Спр.269. – Арк.388–391.

35. Там само. – Ф.583. – Оп.4. – Спр.268. – Арк.44–46.

36. Там само. – Ф.583. – Оп.4. – Спр.277. – Арк.113–118.

37. Там само. – Ф.583. – Оп.4. – Спр.288. – Арк.87–89зв.

38. Там само. – Ф.796. – Оп.83. – Спр.119. – 20 арк.

39. Там само. – Ф.796. – Оп.141. – Спр.130. – 3 арк.

40. Там само. – Ф.796. – Оп.173. – Спр.908. – 5 арк.

41. Там само. – Ф.796. – Оп.176. – Спр.946. – 6 арк.

42. Там само. – Ф.796. – Оп.175. – Спр.1936. – 8 арк.

43. Там само. – Ф.796. – Оп.191, ч. 1, 2 отд., 1 ст. – Спр.405. – 4 арк.

44. Там само. – Ф.796. – Оп.184. – Спр.1095. – 3 арк.

45. Там само. – Ф.1281. – Оп.3. – Спр.375. – 14 арк.

46. Там само. – Ф.1281. – Оп.3. – Спр.474. – 54 арк.

47. Там само. – Ф.1281. – Оп.6. – Спр.28. – 154 арк.

48. Там само. – Ф.1281. – Оп.7. – Спр.47. – 83 арк.

49. Там само. – Ф.1284. – Оп.67. – Спр.83. – 305 арк.

50. Там само. – Ф.1286. – Оп.1. – Спр.300. – Арк.209–213зв.

51. Там само. – Ф.1286. – Оп.29. – Спр.89. – 24 арк.

52. Там само. – Ф.1286. – Оп.32. – Спр.354. – 3 арк.

53. Там само. – Ф.1286. – Оп.32. – Спр.300. – 53 арк.

54. Там само. – Ф.1286. – Оп.1 (1 ч.). – Спр.647. – 2 арк.

55. Там само. – Ф.1287. – Оп.4. – Спр.648. – 43 арк.

56. Тарасенко В.Е. О горных породах семейства габбро из Радомысльского и Житомирского уездов Киевской и Волынской губернии (Диссертация). – К.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1895. – 347 с.

57. Указатель фабрик и заводов Южного края, Санкт-Петербурга и Варшавы / Изд. Х.Б. Грац. – Вильна: Тип. А. Зака, 1896. – 240 с.

58. Цены на главнейшие продукты сельского хозяйства в Киевской губернии в 1910–1911 годах. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1912. – 198 с.

Казьмирчук М.Г. Социальное развитие киевской губернии конца XIX – начала XX веков в российских источниках

Анализируются опубликованные материалы Российской национальной библиотеки имени Салтыкова-Щедрина и архивные источники Российского исторического архива в Санкт-Петербурге про социальное развитие Киевской губернии после реформенного периода.

Ключевые слова: архивные источники, опубликованные материалы, Киевская губерния, после реформенный период.

Kazmyrchuk, M.G. The social development of Kiev province at the end of XIX and the beginning of XX centuries in Russian sources

The author analyses the published material of the National Library Saltykov-Shchedrin and archival sources of the Russian Historical Archive in St. Petersburg about social development of the Kiev province at the after reforming period.

Key words: archival sources, published materials, Kiev province, after the reform period.